

ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

DOI 10.33930/ed.2019.5007.31(2-3)-1

УДК [101.1:316]:177:130.2 (045)

ІНСТРУМЕНТАЛЬНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ: НІГІЛІСТИЧНИЙ І
ТОТАЛІТАРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

ON INSTRUMENTAL RATIONALITY: NIHILISTIC AND TOTALITARIAN
POTENTIAL

А. А. Кравченко

А. Ю. Морозов

Актуальність теми дослідження. Небезпека обмеження свободи особистості - загроза людськості, запобігання якій потребує постійної духовної роботи по моральному самовдосконаленню.

Постановка проблеми. Тоталітаризм в своїй основі передбачає ситуацію тотальності - домінування метанаративів (всезагального та універсального) над одиничним та особливим. Але за яких умов культура, побудована на метанаративах, стає саме тоталітарною?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературу, що стосується тоталітаризму, варто поділити на три блоки. По-перше, це - апологети тоталітарного мислення: Платон, Г. Ф. Гегель, К. Маркс, Ф. Ніцше, Т. Карлайл, Х. Чемберлен. По-друге, це мислителі, що заклали фундаментальні основи вивчення феномену тоталітаризму - Х. Арндт, К. Поппер, Е. Фромм, Т. Адорно, З. Бауман тощо. По-третє, це науковці, що піднімають питання тоталітарного потенціалу західної культури: Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, Ю. Габермас, П. П. Гайдєнко, Е. Саркісянц.

Постановка завдання. Метою статті є осмислення інструментальної раціональності на предмет виявлення в ній тоталітарного й нігілістичного потенціалу.

Виклад основного матеріалу. У статті аналізується феномен інструментальної раціональності, що лежить в основі процесів дегуманізації,

Urgency of the research. The danger of restricting the freedom of the individual is a threat to humanity, the prevention of which requires constant spiritual work on moral self-improvement.

Target setting. Totalitarianism at its core presupposes a situation of totality - the domination of the universal and the general over the singular and the special. But when does this totality of grand narratives transform into totalitarianism?

Actual scientific researches and issues analysis. The literature on totalitarianism should be divided into three blocks. First, they are apologists for totalitarian thinking: Plato, G. F. Hegel, K. Marx, F. Nietzsche, T. Carlaile, H. Chamberlain. Secondly, these are the thinkers who laid the fundamental foundations for the study of the phenomenon of totalitarianism - H. Arendt, K. Popper, E. Fromm, T. Adorno, Z. Bauman and others. Third, these are scientists who raise the question of the totalitarian potential of Western culture: H. Ortega, M. Berdyaev, Y. Habermas, P. Gaidenko, E. Sarkisyants.

The research objectives. The aim of the article is to comprehend the instrumental rationality in order to reveal the totalitarian and nihilistic potential in it.

The statement of basic material. The article analyzes the phenomenon of instrumental rationality, which underlies the processes of dehumanization,

анонімності, безвідповідальності, конформізму. Зазначається, що просвітницький нігілізм як викривлене розуміння свободи, заперечуючи кордоцентричну духовну традицію, призводить до розпаду субстантивної єдності розуму, породжуючи релятивізацію моралі та естетизацію зла. Позитивістська програма, що оперує з ціннісно нейтральними науковими "фактами", виносить за межі логічної структури світу його смисл та верховні цінності. Очищений від моралі, "евклідовий розум" стає бездушною і безсердечною технікою підбору та розрахунку оптимальних засобів для вирішення цілей "по той бік добра і зла", а "інженерний" підхід до вивчення природи і суспільства у поєднанні з суб'єкт-об'єктною орієнтованою "стратегічною дією" та "технічним мисленням" створює передумови для виникнення специфічної ситуації Тотальності, в якій унеможливується все одиничне та індивідуальне.

Висновки. Антигуманістичний потенціал цінностей інструментальної ("технічної", "економічної") раціональності може бути "знятий" чи принаймні компенсований у просторі діалогічної суб'єкт-суб'єктної "комунікативної дії" (Ю. Габермас), в якій на засадах рівності і толерантності до Іншого всім учасникам дискурсу буде надано право голосу і можливість бути почутим.

Ключові слова: нігілізм, свобода, відповідальність, інструментальна раціональність, Голокост, тоталітаризм.

anonymity, irresponsibility, conformism. It is noted that Enlightenment nihilism as a distorted understanding of freedom, denying the cordocentric spiritual tradition, leads to the disintegration of the substantive unity of reason, giving rise to the relativization of morality and the aestheticization of evil. The positivist program, which deals with value-neutral scientific "facts", takes its meaning and supreme values beyond the logical structure of the world. Purified from morality, the "Euclidean mind" becomes a soulless and heartless technique of selection and calculation of optimal means to solve goals "beyond good and evil", and "engineering" approach to the study of nature and society in combination with the subject-object oriented "strategic action" and "technical thinking" creates the preconditions for the emergence of a specific situation of Totality, in which everything individual and individual is impossible.

Conclusions. The antihumanist potential of the values of instrumental ("technical", "economic") rationality can be "removed" or at least compensated in the space of dialogic subject-subject "communicative action" (Yu. Habermas), in which on the basis of equality and tolerance to Other, all participants in the discourse will be given the right to vote and the opportunity to be heard.

Key words: nihilism, liberty, responsibility, instrumental rationality, Holocaust, totalitarianism.

Актуальність. Тоталітаризм – це історично безпрецедентний політичний режим, унікальне явище ХХ ст., над розгадкою таємниці якого б'ються найкращі інтелектуальні сили людства. В межах тоталітаризму державна бюрократична машина, отримавши нічим не обмежені повноваження та владу, проникає в усі сфери людської життєдіяльності, як громадської, так і приватної, і, використовуючи насилля, залякування і терор, знищує будь-які паростки індивідуального, своєрідного, унікального, - всього того, що не підкоряється офіційній державній ідеології. Небезпека обмеження свободи особистості, загроза її життю, приватної сфери (privacy), власності з боку репресивної держави, - все це не раз було в історії людства. Тому від пам'яті і духовної роботи по моральному самовдосконаленню кожного наступного покоління залежить, щоб це не повторилося в майбутньому.

Постановка проблеми. Якщо спробувати відійти від політологічної конкретики і зробити філософське узагальнення, тоталітаризм в своїй основі передбачає домінування всезагального та універсального над одиничним та особливим, позбавляючи останнє “права голосу”. Підґрунтям тоталітаризму є ситуація безособової “тотальності”, про яку писав Е. Левінас [11], де тотальним може виступати у широкому сенсі слова, певна метафізична ідея, абсолютний мета-нарратив. Не будь-яка культура, побудована на мета-нарративах, служіння яким оголошується найвищим суспільним ідеалом та благом для життя окремих індивідів, в своїй основі репресивна. Навряд чи можливо побудувати культуру взагалі без мета-нарративів (універсальних норм, цінностей, принципів тощо), навіть якщо ми відмовляємося від ідеологій. Але за яких умов культура, побудована на універсальних цінностях, стає “злаякісною”, тобто не просто тотальною, а саме тоталітарною?

Аналіз досліджень та публікацій. Літературу, що стосується тоталітаризму, варто поділити на три блоки. По-перше, це безпосередньо ті мислителі, що пізніше були названі ліберальною критикою “ворогами” відкритого демократичного суспільства і тією чи іншою мірою – апологетами тоталітарного мислення. До них можемо віднести Платона, Г. Ф. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше, Т. Карлайла, Х. Чемберлена тощо. По-друге, це класичні праці, що заклали фундаментальні основи вивчення феномену тоталітаризму, серед яких слід виділити: “Джерела тоталітаризму” та “Банальність зла: Ейхман в Єрусалимі” (Ханна Арендт) [2; 3]; “Відкрите суспільство та його вороги” (Карл Поппер) [13]; “Втеча від свободи” (Еріх Фромм) [17]; “Негативна діалектика” (Теодор Адорно) [1]; “Актуальність Голокосту” (Зігмунт Бауман) [4] і т.д. По-третє, це ті мислителі, що піднімають питання тоталітарного потенціалу західної культури: Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, Ю. Габермас, П. П. Гайденко. Особливої уваги заслуговує монографія Мануеля Саркісянца “Англійські коріння німецького фашизму” [15], в якій автор показує, що елементи тоталітарної ідеології з його расизмом та імперіалізмом, почуттям обраності та геноцидом завойованих народів, успішно практикувалися не лише німецькими націонал-соціалістами, але й англо-саксонськими імперіалістами, що надихалися протестантськими релігійними доктринами.

Постановка завдання. Метою статті є осмислення інструментальної раціональності на предмет виявлення в ній тоталітарного й нігілістичного потенціалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Карл Поппер записує до ворогів ліберального суспільства Платона і Гегеля, Маркса і Ніцше саме тому, що вони одержимі метанарративами, яким повинна служити особистість. У всіх вищезгаданих мислителів (за винятком нігіліста Ніцше) ми бачимо фундаментальний метафізичний (“репресивний”) принцип “онто-тео-телео-фало-логоцентризму” (Ж. Дерріда). У цих ідеалізованих філософських світах панує нерівність і відсутня демократія, а індивідуальна свобода, як щось незначуще, приноситься в жертву загальному (спільному) благу, державі, надлюдині тощо) як вищій цінності.

Недолік подібного підходу, з нашої точки зору, полягає в тому, що тут на основі одного критерію, в “синонімічний ряд” ворогів демократії потрапляють і ліві, і праві, і матеріалісти, і ідеалісти, і домодерні, і модерні мислителі, що будують свої системи на абсолютно різних концептуальних чи навіть парадигмальних основах. Очевидно, не всі метанарративи (суспільні ідеали, смисложиттєві орієнтири, базові цінності), що пропонуються в цих

системах, будуть мати однаковий рівень репресивності чи тоталітарності. Більш того, втрачається розуміння того, що філософським підґрунтям політичних конструкцій ворогів відкритого суспільства є положення “ціле - завжди більше, ніж сума його частин” – класичний метафізичний принцип, що випливає із самого “порядку речей”. Звідси, основна політична задача – оптимальна організація суспільного організму як цілого, в межах якого вища справедливість і спільне благо не (завжди) будуть враховувати права чи інтереси окремо взятих членів цього організму. Люди народжуються і помирають – метафізичне “ціле” (Бог, історія, держава, раса, народ, клас, гендер тощо) продовжує існувати. За аналогією до китайської традиційної медицини, мислителі анти-ліберального ґатунку, поставивши діагноз небезпечних соціальних хвороб (корупція, жебрацтво, невігластво, злочинність тощо), збираються лікувати не окремі “органи”, а весь соціальний організм цілеспрямованою державною політикою, вдаючись до жорстоких дисциплінарних засобів контролю та надзору. Без системного і часто-густо неприємного “лікування”, соціальний організм помирає.

Однак, повторімося: верховенство цілого над частинами, всезагального над одиничним – це всього лише принцип, необхідний для соціально-політичної, економічної, релігійної і т. д. організації життя, який не є достатньою умовою для створення тоталітарної системи мислення. (Інакше ми би дійшли до абсурдного висновку, коли нам би прийшлося вважати тоталітарним практично все – починаючи від “диктату” граматичних структур у “мові, яка є фашистом” (Р. Барт), і закінчуючи містичними східними практиками з їх принципом анігіляції індивідуального в абсолютному, наприклад, аналізувати індуїстську формулу “атман є брахман” на предмет порушення в ній прав людини і т. п). Тут бракує якогось елемента, який би каталізував процес, перетворив нормальне функціонування соціального організму на злоякісний процес, трансформував “живе” на “мертве” (“машину”). Забігаючи наперед, зазначимо, що таким “каталізатором” виступає класична “наукова раціональність”, в оптиці якої світ постає як гігантський механізм.

Протилежною крайністю до патерналізму авторитарних/тоталітарних режимів, де індивідуальне сховане за надійною стіною всезагального, є соціал-дарвіністська система *laissez-faire* капіталізму, в якій у конкурентній економічній боротьбі виживають найсильніші атоми-індивідууми, в той час як держава - всього лише “нічний сторож”. Але знову ж таки: сама по собі мінімальна присутність держави ще не є достатньою умовою суспільства свободи, безпеки, збереження й недоторканості приватного життя (*privacy*). Хіба ми не бачимо сьогодні, як усюдисуще око інтернету, транс-національні корпорації на кшталт Google, декларуючи безпеку, ефективність, швидкість, збирають таку величезну кількість даних про користувачів, що можуть легко знищити приватність і свободу – набагато більш ефективно, ніж це зробила би громіздка державна тоталітарна машина (“казус Едварда Сноудена”).

Отже, існуючий політичний спектр затиснутий між двох ідеологічних полюсів. На ліберальному полюсі торжествує принцип свободи (в тому числі, свободи від будь-якої метафізики цілого), зворотнім боком чого є “онтологічна бездомність” (вираз М. Бубера), де у особи немає свого “місця” в абсурдному світі, а відтак вона приречена на самотність, відчуження та екзистенційну тривогу, передусім “тривогу небуття” і “тривогу відсутності смислу” (П. Тілліх)

[16]. На іншому, тоталітарному полюсі - “втеча від свободи”, але водночас онтологічна та екзистенційна захищеність, світ, в якому є вищий порядок і смисл, в жертву яким може бути принесена індивідуальність як дещо незначуще.

Раціональність і тоталітаризм. Основною гіпотезою нашою роботи є те, що саме Просвітництво (ширше – філософський Модерн) є епохою-вододілом, до настання якої не можна взагалі ставити питання про тоталітарність, адже остання – продукт Модерну. Для того, щоб довести цю тезу, подивимося на те, яким чином тоталітаризм пов'язаний із головним трендом Модерну – раціональністю. Не розумом, духовну велич і силу якого оспівували Сократ, Декарт чи Кант. Ні! А саме раціональністю у вузькому розумінні цього слова, - у тому розумінні, що з'являється у 17-18 ст. у класичній фізиці. Як зазначає П. Гайденко [7], саме у ці часи, коли наука перетворилася на інструмент зміни і вдосконалення дійсності, з'являються близькі за змістом поняття “наукова раціональність”, “інструментальна раціональність”, “технічна раціональність”, “економічна раціональність”. Пізніше такий специфічний тип мислення назвуть “геометричним розумом” (Х. Ортега), “евклідовим розумом” (Ф. Достоєвський), “технікою” (М. Гайдеггер). Ці та подібні ним епітети очевидно несуть відбиток паскалівської критики “раціо” як нездатного проникати в сутнісну глибину речей, в світ моральних та естетичних якостей, і приреченого ковзати по кількісній “поверхні суцього”. Йдеться про математичний і механістичний характер пояснення природи, що фокусується на діючих, але не на кінцевих (цільових) причинах, як було передбачено, наприклад, у фізиці Аристотеля. Таким чином з наукової картини світу доби Просвітництва поступово усуваються поняття “смысл”, “мета”, “задум”, “вище благо”. Залишається лише “техніка” підбору засобів під досягнення конкретного результату. В результаті засилля техніки людина розучилася “розуміти смисловий зв'язок людських дій, душевних рухів, явищ природи, взятих в цілісності та єдності – в їх живому зв'язку” [7, с. 91]. “Техніка” дегуманізувала людину, “стерла” і зробила непотрібною особистість, перетворила на свій придатак, запчастину. Микола Бердяєв з цього приводу зазначає: “Машина і техніка завдають страшної поразки душевному життю людини і перш за все життю емоційному, людським почуттям. Душевно-емоційна стихія згасає в сучасній цивілізації” [5, с. 30].

Цілком закономірно, що технічне, інструментальне мислення також лежить в основі державних бюрократичних машин тоталітарних режимів. Спроектований в соціальну площину, “евклідовий розум” з необхідністю породжує “мурашник з примусовою гармонією” (Ф. Достоєвський [10]), де все націлене на здійснення соціального контролю поведінки, настроїв, думок громадян та обмеження їх свободи. В такому мурашнику, свобода розуміється як щось ірраціональне, а відтак небезпечне і непередбачуване. Вона повинна бути елімінована, а її місце зайняте раціональним плануванням і математичним розрахунком найкращих сценаріїв розвитку. Ніщо так не заважає “раціо” як спонтанність свободи і ціннісне “навантаження” – той ірраціональний залишок, що не піддається калькуляції (жалість, каяття, сором, провина, благоговіння, вдячність, вірність). Отже, тоталітарне суспільство повинно бути виключно раціональним з точки зору поведінки її носіїв.

Як пише дослідник Є. Головін, справа раціо – володарювати, обчислювати, критикувати. При чому, егоїстичне раціо суб`єкту, яке прагне до

самоствердження власної волі та сили, не сприймає протиріч та опозицій, взагалі будь-яких амбівалентностей. Носій цього раціо - особливий людський психотип, так звана “авторитарна особистість” (Адорно, Фромм). “Як вирішується проблема протилежностей? Дуже елементарно: вигнати, знищити, завоювати. Раціо не визнає рівноцінність опозицій” [8, с. 24]. Що це за істота, яка, будучи не здатною мислити діалектично, тобто шукати “зняття” протиріч у вищому синтезі, не визнає рівноправність опозицій і обирає щось одне? І чи залишилось щось людське в такій людині? Негативна відповідь, що напрошується, відсилає нас до образу досконалої “людини-машини” (Ламетрі), що ідеально пасує для побудови тоталітарного суспільства закритого (табірного) типу: “Чи це істота? Ні, механічна конструкція, реалізація абстрактних узагальнень раціо, машина” [8, с. 26].

Небезпека раціо полягає в тому, що воно націлене на правильне і своєчасне виконання завдань, наказів чи інструкцій, не беручи до уваги додатковий ціннісний і смисловий контекст, врахування якого потребує трансценденції раціо за власні межі. “Людина раціональна” надмірно захоплюється тими соціальними ролями, які вона має успішно відігравати, і викреслює зі свого життя “зайві” риторичні питання, у вирішенні яких раціо безпорадне. Навіть пам’ять, ностальгія за минулим та уява про майбутнє тут будуть зайвими. Адже раціо стосується техніки життя, а не того, чому ця техніка служить.

Одним з аспектів всевладного раціо є анонімність, здатність персони бути ким завгодно, але не собою. Якщо раціо притаманне всім і кожному, воно ігнорує індивідуальні особливості. Якщо це безособова сила, що зобов’язує всіх силою свого авторитету слідувати апріорі встановленим правилам, то абсолютно раціональна людина – анонім, здатний виступати від імені іншої інстанції, перетворившись на чисту функцію соціальної системи. (Сьогодні ми би сказали, що прикладом такої безособової анонімної сили є інтернет програма – “бот”). *Тепер продовжимо наш смисловий ланцюг: раціо – анонімність – безвідповідальність.* Породжені анонімністю, безвідповідальністю та конформізмом, рух за інерцією, здатність бути кимось іншим, а не собою, коли “кожен виявляється іншим, жоден – він сам” (М. Гайдегер), вельми зручна при скоєнні злочинів, взагалі будь-якого зла, навіть якщо це “мовчазна згода”. Відомий факт: коли вбивцю-кілера чи терориста розпитують щодо мотивів, зазвичай лунає стандартна фраза-виправдання: “нічого особистого”, або “я виконував наказ”. Іншими словами, в злочині бере участь не жива людина, а програма, алгоритм, чиста математика “плюсів” і “мінусів”, де робити добро (наприклад, проявити свій нон-конформізм всупереч злочинним діям більшості) не вигідно, небезпечно, неприбутково, а відтак - недоцільно (нераціонально).

Раціо і трагедія Голокосту. Вище ми говорили про інструментальну раціональність як основу тоталітарного мислення. Зараз підкреслимо ще раз, що така редукована раціональність з’являється саме у “секулярну добу” (Е. Тейлор), на фоні тенденції “розчаклування світу”, яка почалася в Новий Час і досягла свого апогею у Просвітництві, на хвилі богоборства і нігілізму французьких революціонерів. Велика Французька революція блискучо продемонструвала, як “свобода від” (liberty) може обернутися кривавим терором, і як у жертву ідеалам прогресу, розуму, емансипації можуть бути принесені самі революціонери. Як пише в передмові до своєї книги “Стережіться, боги прагнуть” історик і письменник-драматург

Е. Радзінський: “Карамзін був вражений французькою революцією: “Вік просвітництва у полум’ї, крові – не впізнаю тебе, – писав він. І йому практично відповів вождь великої французької революції Робесп’єр, який відкрив закон революції: “Великі революції породжують велику кров... Великі революції відкривають звірячі запаси жорстокості, які скуті в людині цивілізацією” [14, с. 50]. Уявімо собі, з одного боку, богохульний нігілістичний перформанс “Фестиваль свободи”, в ході якого артистку Паризької Опери коронували в богиню Розуму в соборі Нотр-Дам. А з іншого боку, кривавий терор і масове вбивство населення (аристократів, духовенства), що їх ця “богиня” не лише легітимізує, але й вимагає в якості жертви. Заборона церковних богослужінь, культ розуму, вбивства – ланки одного ланцюга. Згадуються міркування академіка А. Гусейнова з приводу заповіді “не вбий”: “виходячи з досвіду, в межах звичайного пізнавального *розсудкового акту* неможливо довести, що не можна вбивати людину. Як тільки ця проблема переводиться в *пізнавально-прагматичний контекст*, кидається на важелі *раціональної калькуляції*, щоб підрахувати плюси і мінуси, вигоди і втрати, то виявляється, що вбити можна!...Як тільки ми починаємо розмірковувати про те, чому не можна вбивати, ми вже припускаємо вбивство. Бо це не предмет міркування і знання. Більш того, положення “не вбий” виводиться з-під компетенції логічного закону достатньої підстави (курсив наш)” [9, с. 12].

Можна розвинути думку А. Гусейнова ще далі – в контексті критики позитивістської програми, яка є по суті нігілістичною (про що вказує М. Гайдеггер у роботі “Європейський нігілізм”). Те, що дано в чуттєвому досвіді чи експериментально підтверджено, є “фактом”. Позитивістський ідеал полягає в тому, що наука повинна ґрунтуватися виключно на фактах; все решта – метафізика, яка має бути відкинута. Факти, з логічної точки зору, є ціннісно нейтральними. Щодо сфери моральних та естетичних цінностей (добра, милосердя, любові, віри, краси, смислу життя), чи приписів (“не вбий”, “возлюби ближнього свого, як самого себе” тощо), то вони не є “фактами” в строгому, науковому сенсі цього слова. Це контр-фактичні, над-емпіричні, трансцендентальні об’єкти. Можна виразитись по-іншому: цінності не є і не можуть бути предметом строгої науки. Це принципова не-наукова сфера компетентності. Л. Вітгенштейн в “Логіко-філософському трактаті” пише: “Сенс світу має перебувати поза ним. У світі все таке, як воно є, і все діється, як діється, у ньому немає жодної вартості, а якби була, не мала би вартості. Якщо є якась вартість, що має вартість, то вона має перебувати поза всім, що діється і так-існує. Бо все, що діється і так-існує – випадкове” (афоризм 6.41). “Якщо стануть відомими всі факти світу, головні питання життя (етичні, світоглядні питання - прим. А.М., А.К.) не будуть навіть порушені”. Якщо моральні цінності контр-фактичні, то про них наука нічого не може сказати. Про цінності можна лише мовчати, вказуючи на їхнє місце в логічній структурі світу та пізнавальному процесі: “Етика трансцендентальна” (афоризм 6.421) [6, с. 83-84].

Все було би прекрасно, якби сфера науки, що займається фактами, і не-науки (містики, поезії, музики, метафізики), що виражає контр-фактичне, “не-світове” (“не-мировое”), оголошувалися рівноправними та рівноцінними. Але парадокс полягає в тому, що позитивізм і сцієнтизм, претендуючи на ціннісну нейтральність логічної картини світу, насправді встановлюють імпліцитну ціннісну субординацію: наука краща, аніж не-наука. “Краща” – тобто більш адекватна, достовірна, логічна, раціональна в осмисленні світу, у здобутті

істинного знання. А відтак – ієрархічно “вища”. Лиш наукове знання є істинним, і тому цінним. Усе не-наукове настільки примарне і неясне, що воно втрачає цінність (передусім цінність чогось істинного). Встановлення монополії на строгу науковість, де все не-наукове опиняється в “епістемологічному гетто”, вбиває все математично нестроге – тобто мораль і естетику (універсальність добра, краси і навіть гарного смаку), залишаючи пустелю ціннісно-нейтральних фактів. Особливо гостро це відчувається тоді, коли цим фактам потрібно дати моральну оцінку. Однак, оціночні судження в позитивістській картині світу апріорі не є науковими. Відтоді оцінка фактів стає чимось необов’язковим, відносним, таким, що виражає чийсь суб’єктивну думку, що не має “ваги” (значущості) з точки зору вищого арбітра - науки. Більш того, якщо цінність ненаукова (не є “фактом”), відтоді вона втрачає будь-який логічний сенс. Сенс мають лише факти. Твердження “політика Гітлера в 1930-ті роки по відношенню до євреїв полягала в “остаточному вирішенні” єврейського питання” має смисл, адже містить факти. Тоді як твердження “політика Гітлера в 1930-ті роки по відношенню до євреїв є моральним злом і злочином проти людяності” вже не є фактом, а відтак не має логічного смислу, адже науково недоведеними/непроясненими залишаються ключові метафізичні поняття: “зло”, “добро”, “людяність”, “моральне” тощо.

Водночас, возвеличивши рацію і досвід, поставивши знак рівності між науковим та істинним, зруйнувавши можливість будь-якого наукового раціонального дискурсу про безумовні моральні цінності (останні оголошуються “метафізикою”), нігілістична культура загнала себе в глухий кут. Адже якщо універсальних моральних цінностей в позитивістській (як зрештою і в пост-позитивістській, пост-модерністській) картинах світу не існує, то і злочинів проти людяності без строку давнини також не існує. Якщо добро і зло суть метафізичні поняття, то музеї пам’яті Голокосту чи жертв Хіросіми та Нагасакі можна закривати! Тут варто звернути увагу на те, що послідовний європейський нігілізм переніс у забуття та витіснив на маргінес велику духовну традицію філософії серця, що протягнулася на тисячі з лишнім років від св. Августина через Паскаля і плеяду блискучих слов’янських мислителів – Сковороди, Юркевича, Соловйова, Вишеславцева, Флоренського – аж до Шелера і пізнього Гайдеггера. На наш погляд, якби “європейське людство” (вираз Е. Гуссерля) пішло по запропонованому цими мудрецами споглядальному шляху невтручання і “посутнісного” вдивляння в священну таємницю буття, шляху софійності і кордоцентризму, ісихії (молитовної тиші) та благоговіння, шляху очищення серця аскетичними вправами, багатьох ексцесів тоталітаризму вдалося б уникнути. Але Модерн і Просвітництво пішли тернистим шляхом руйнації того, що Макс Вебер називав “субстантивною єдністю розуму”, яка в домодерні часи поєднувала естетичну, моральну та релігійну сфери. Як слушно зазначає Ю. Габермас, в добу філософського Модерну ця метафізична духовна єдність стала розпадатися: моральне відокремилася від релігійного, а естетичне – від морального [18]. Модерний дух нігілізму породив, з одного боку, релятивізацію моралі, а з іншого боку – естетизацію зла (пафос романтизму), без яких би не з’явилися тоталітарні режими. І поки ми не подолаємо метафізичний нігілізм і не відмовимося від звуженого інструментально-позитивістського розуміння раціональності, залишається високим ризик безкінечного повтору все нових і нових трагедій, геноцидів і злочинів проти людськості.

Ретельний аналіз дослідників франкфуртської школи (Т. Адорно,

М. Хоркхаймер) показав, що Просвітництво створило навколо себе міфи, які до сих пір не дають ясно і тверезо подивитися на його справжню сутність. Міфи Просвітництва – безкінечний прогрес розуму і науки, за допомогою яких планувалося звільнити людство і зробити його щасливим (“найбільше щастя для найбільшої кількості людей”). Проте, зі всемогутнього і справді вільного, розум став інструментальним і цинічним, його знання не стало силою, його поняття і норми не стали інструментами звільнення. Навпаки: розум став засобом поневолення і відчуження. Як говорить Т. Адорно, “люди сплячуть розширення своєї влади відчуженням від того, над чим володарюють” [1, с. 14]. На думку мислителя, ідеологія Просвітництва є системою ідей, що возвеличує в ранг абсолюту певні абстрактні принципи. Наука і філософія Просвітництва цікавляться не неповторними особливими процесами, а загальним і повторювальним, підводять одиничне під математичні стандарти. За фасадом міфології сцієнтизму, з її прагматизмом та утилітаризмом, абсолютизацією корисності та ефективності, приховується конкретні соціальні цілі – володарювання одних людей над іншими та моральний занепад. Зворотною стороною сцієнтизму стало те, що прогрес науки був використаний для створення зброї масового знищення та її подальшого застосування: “Технічний прогрес в створенні інструментів насилля зробив “злочинну” війну неминучою” [2, с. 27]. Цілераціональність, про яку писав Вебер, описуючи добу Модерну, прекрасно підходить для ведення господарства. Але коли у капіталістичній системі економічний підхід розповсюджується на всі аспекти людського буття, в тому числі на етику, в результаті ми отримуємо вульгарне ототожнення цінності і вартості. “Тут... не існує жодної різниці між людиною та її економічною долею. Кожен вартий рівно стільки, скільки він заробляє, кожен заробляє рівно стільки, чого він вартий” [1, с. 42]. А це вже прямий шлях до подальшої моральної деградації і розбещеності розуму – від “інструментального” до “цинічного” (П. Слотердаjk). Адже тільки цинік, як колись сказав О. Уайльд, “всьому знає ціну, але ніщо не здатний оцінити”.

Існує ще один “темний бік” Просвітницької раціональності – його ідейний зв'язок з расистськими теоріями націонал-соціалізму та антисемітизмом, піком яких стала трагедія Голокосту. Дійсно, що може бути більш раціональним, ніж штучно сконструйована державна машина, репресивний апарат, газова камера? “Сучасна цивілізація не була достатньою умовою Голокоста, однак, поза всяким сумнівом, вона була його необхідною умовою. Без неї Голокост був би немислимий. Раціональний світ сучасної цивілізації – ось що зробило Голокост можливим” - зазначає Зіgmунт Бауман [4, с. 30]. Так, наприклад, вельми показово, що відділ СС, діяльність якого напряду стосувалася масового вбивства євреїв, називався “адміністративно-економічним відділом”, методи і принципи якого не відрізнялися від будь-якої організованої діяльності, яку зазвичай виконують чи планують подібні структури. Цей відділ цілком відповідав критеріям раціональної бюрократичної машини управління (адміністрування): “Точність, швидкість, однозначність, знання діловодства, безперервність, обачність, єдність, строга субординація, зниження матеріальних і персональних витрат – все це доведено до оптимальної точки в строго бюрократичній адміністрації... “Об`єктивне” виконання функцій в першу чергу означає виконання функцій у відповідності з підрахованими правилами і безвідносно до особистості” [4, с. 31]. Злочинці-німці не були якимись особливими німцями, парадокс в тому, що вони були звичайними пересічними людьми, але за певних умов

перетворилися на злочинців, провина яких полягає в участі у геноциді.

Ще задовго до Баумана подібні міркування висловлювала Х. Арендт. Для неї джерелом морального зла виступає не конкретна демонічна особа, а деперсоналізована система як така, що оперує безособовими наказами-інструкціями. Тобто знову ж таки йдеться про чисту, “рафіновану” раціональність, з якої вигнали ірраціональний (в даному випадку - ціннісний) елемент. Злочинець Ейхман просто робив свою роботу як добропорядний громадянин, не замислюючись про наслідки. Він був провідником певної державної політики. “Проблема з Ейхманом полягала саме в тому, що таких, як він, було багато, і більшість з них не були ані збоченцями, ані садистами – вони були і є жахливо і страхотливо нормальними” [3, с. 39]. У цій державній політиці співпало декілька факторів: “узаконене насилля” (дія наказу від уповноваженої особи), “рутинізація дії” (чіткі правила і розподіл функцій дій виконанців), ідеологічна пропаганда (позбавлення євреїв людського статусу), ідеальна дисципліна тоталітарного суспільства (ототожнення цілей особи з цілями організації/країни і, як наслідок, зникнення персональної ідентичності та відповідальності). Тобто зло зароджується в соціальній системі, заснованій на раціональності у звуженому розуміння цього слова: коли ціль виправдовує засоби, ігноруючи ціннісну складову, і коли моральна норма еквівалентна нормі закону. В нацистській Німеччині злочинці змінили формулювання кантівського імперативу наступним чином: “Чини так, щоб норми твоїх вчинків були такими самими, як у тих, хто пише закони, або у самих законів твоєї країни” [3, с. 50]. Будучи філософським продовженням європейській ідеї універсалізму, кантівський імператив став зручним для виправдання злочинів націонал-соціалізму в силу власного формалізму, в якому, власне, й містилася найбільша небезпека. Адже первинна етична формула Канта (“дій тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом”) при певних політичних обставинах легко трансформувалася у нову формулу, де наголос був зроблений не на свободі волі, а на законослухняності. Німеччина 1930-х стала прикладом того, як законослухняність і формальний універсалізм, без “матеріальної етики цінностей” (М. Шелер), джерелом якої для європейської культури традиційно була Нагорна проповідь, служить основою соціального конформізму і готовності суспільства до виправдання репресій, масових вбивств і переслідувань інакомислячих. У ситуації ціннісного вакууму, забуття християнського нарративу любові до ближнього як до образу Божого, в бездушній репресивній державній машині залишається лише інструментальна суб’єкт-об’єктна орієнтація. Юрген Габермас в роботі “Моральна свідомість і комунікативна дія” [18] називає її “стратегічною дією” на протигагу “комунікативній” суб’єкт-суб’єктній дії. Вона спрямована не на намагання зрозуміти, почути Іншого, проникнути в те, що Шпенглер називав “душею культури”, а навпаки на підкорення і панування, на об’єктивізацію. Така орієнтація унеможливорює толерантність і повагу, формує страх, підозру і ненависть до “іншості”, “відмінності”, “нетотожності, трансформуючи “Тотальність” (Е. Левінас) на тоталітарний режим.

Що ж до теоретиків нацистських расистських теорій, то вони, як слушно зауважує З. Бауман [4], є прямими ідейними нащадками філософів епохи Просвітництва. Через те, що фокусі уваги просвітників опиняється природа (замість Бога), то наука, що посіла місце релігії, опиняється кращим способом об’єктивно пізнати і підкорити природу, визначити місце людини в природі

через спостереження та експеримент, вимірювання та порівняння. Сцієнтизм стає релігією Просвітництва, а Радіо – його Божеством, що вимагає віри в закони природи. (Як пише про це Л. Вітгенштейн, “сучасні люди дивляться на закони природи, як на щось непорушне, як стародавні – на Бога і долю” (афоризм 6.372) [6]). Відтоді закономірною, з точки зору Баумана, була поява таких наук, як френологія (здатність визначати характер людини по формі його черепа) і фізіогноміка (здатність визначати характер людини по рисам її обличчя) та їхня шалена популярність в ХІХ – на поч. ХХ ст. На тлі цих ідей закономірним є виникнення расизму і євгеніки, метою яких є “систематичний і генетично репродукований розподіл матеріальних властивостей людського організму задля формування *потрібних поглядів і якостей*” [4, с. 91]. Бауман називає це “інженерним” підходом до природи і до людини, який означає, що соціальне життя, форми співжиття стали об’єктами планування, адміністрування та управління.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Існуючий аналіз джерельних витоків тоталітаризму зараховує до прихильників останнього ті режими чи їх світоглядно-філософські теоретичні підвалини, в яких наявні сильно виражені метанаративи “тео-телео-фало-логоцентризму” (Ж. Дерріда), тобто певні над-завдання, всезагальні ідеї, в яких одиничне та індивідуальне повинно розчинитися чи бути принесеним в жертву. Йдеться про метафізичний принцип цілого, що перевищує суму власних частин. Однак лише одного цього принципу недостатньо для формування тоталітарного режиму. Для цього потрібні додаткові умови, які з’являються в певний момент європейської історії – а саме у добу Просвітництва (ширше – філософського Модерну), що є епохою-вододілом. Йдеться про звужене розуміння раціональності, виражене цілою низкою понять (наукова раціональність, інструментальний розум, цинічний розум, стратегічна дія, тощо), які характеризуються безособовістю, анонімністю, ціннісною нейтральністю. Ця особлива суб’єкт-об’єктна “безсердечна раціональність”, в якій ціль виправдовує засоби, є нігілістичним відкиданням потужної кордоцентричної духовної традиції, результатом розпаду “субстантивної єдності розуму” (Вебер), що призводить до релятивізації моралі та естетизації зла. Саме така редукована раціональність породжує відчужені бюрократичні машини тоталітарних держав.

Погоджуючись із висновком З. Баумана стосовно трагедії Голокосту: “Масове вбивство євреїв було досвідом раціонального управління суспільством” [4, с. 94], залишається запропонувати в якості розумної альтернативи переосмислення глибинних корінь монологічної суб’єкт-об’єктної установки з її орієнтацією на “тотальність” (Е. Левінас) і стирання відмінностей. На наш погляд, антигуманістичний потенціал цінностей інструментальної (“технічної”, “економічної”) раціональності може бути “знятий” чи принаймні компенсований у просторі діалогічної суб’єкт-суб’єктної “комунікативної дії” (Ю. Габермас), в якій на засадах рівності і толерантності до Іншого всім учасникам дискурсу буде надано право голосу і можливість бути почутим. Ця тема подолання тотальності повинна стати предметом обговорення і аналізу наступних публікацій.

Список використаних джерел:

1. Адорно, Т 2003. *Негативная диалектика*, пер. на русск. ЕЛ Петренко, Москва. Доступно: <<https://gtmarket.ru/library/basis/5512>>. [23 Березень 2021].

2. Арндт, Х 2005. Джерела тоталітаризму, пер. з англ. В. Верлоки, Дм Горчакова, Київ, *Дух і Літера*, 584 с.
3. Арндт, Х 2013. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі, пер. з англ. А Котенка, Київ, *Дух і Літера*, 367 с.
4. Бауман, З 2010. Актуальність Холокоста, Москва: *Європа*, 316 с.
5. Бердяев, Н 1933. 'Человек и машина. Проблемы социологии и метафизики техники', *Путь*, № 38, с. 3–37.
6. Вітгенштейн, Л 1995. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження, Київ: *Основи*, 145 с.
7. Гайденоко, ПП 2003. Научная рациональность и философский разум, Москва: *Прогресс-Традиция*, 528 с.
8. Головин, Е 2002. 'Ради триумфа ложного идеала роз', *Волшебная гора. Альманах*, Вып. 8, с. 24–26.
9. Гусейнов, А 2000. 'Этика доброй воли', в кн. *Кант И. Лекции по этике*, Москва: *Изд-во МГУ*, с. 5–36.
10. Достоевский, ФМ 1982. Бесы, Москва: *Правда, Библиотека Огонек*, собр. соч. в 12 т., Т. 9.
11. Левинас, Э 2000. Избранное: тотальность и бесконечное, СПб: *Университетская книга*, 416 с.
12. Лосев, АФ 1993. Очерки античного символизма и мифологии, Москва: *Мысль*, 650 с.
13. Поппер, К 1994. Відкрите суспільство та його вороги, пер. з англ. О. Коваленко & К. Поппер, Київ: *Основи*, 444 с.
14. Радзинский, Э 2015. Берегитесь, боги жаждут, Москва: *АСТ*, 315 с.
15. Саркисянц, Мануэль 2003. Английские корни немецкого фашизма: от британской к австро-баварской "расе господ", пер. с нем, Мануэль Саркисянц, СПб.: *Академический проект*, 600 с.
16. Тиллих, П 1995. 'Мужество быть', в кн. *Избранное*, Москва: *Юрист*, с. 7-131.
17. Фромм, Е 2019. Втеча від свободи, Київ: *Книжковий клуб "Клуб сімейного дозвілля"*, 288 с.
18. Хабермас, Ю 2000. Моральное сознание и коммуникативное действие, СПб: *Университетская книга*, 410 с.

References:

1. Adorno, T 2003. *Negativnaya dialektika (Negative dialectic)*, per. na russk. EL Petrenko, Moskva. Dostupno: <<https://gtmarket.ru/library/basis/5512>>. [23 Berezhenko 2021].
2. Arendt, H 2005. Dzhherela totalitarizmu (Sources of totalitarianism), per. z angl. V. Verloki, Dm Gorchakova, Kiyiv, *Duh i Litera*, 584 s.
3. Arendt, H 2013. Banalnost zla. Sud nad Ajhmanom v Yerusalimi (The banality of evil. The trial of Eichmann in Jerusalem), per. z angl. A Kotenka, Kiyiv, *Duh i Litera*, 367 s.
4. Bauman, Z 2010. Aktualnost Holokosta (Relevance of the Holocaust), Moskva: *Evropa*, 316 s.
5. Berdyaev, N 1933. 'Chelovek i mashina. Problemy sociologii i metafiziki tehniki (Man and machine. Problems of sociology and metaphysics of technology)', *Put*, № 38, s. 3–37.
6. Vitgenshtejn, L 1995. Tractatus logico-philosophicus. Filosofski doslidzhennya (Tractatus logico-philosophicus. Philosophical research), Kiyiv: *Osnovi*, 145 s.
7. Gajdenko, PP 2003. Nauchnaya racionalnost i filosofskij razum (Scientific rationality and philosophical reason), Moskva: *Progress-Tradiciya*, 528 s.
8. Golovin, E 2002. 'Radi triumfa lozhnogo ideala roz (For the sake of the triumph of the false ideal of roses)', *Volshebnyaya gora. Almanah*, Vyp. 8, s. 24–26.
9. Gusejnov, A 2000. 'Etika dobroj voli (Ethics of Goodwill)', v kn. *Kant I. Lekcii po etike*, Moskva: *Izd-vo MGU*, s. 5–36.
10. Dostoevskij, FM 1982. Besy (Demons), Moskva: *Prawda, Biblioteka Ogonek*, sobr. soch.

- v 12 t., T. 9.
11. Levinas, E 2000. Izbrannoe: totalnost i beskonechnoe (Favorites: Totality and Infinite), SPb: *Universitetskaya kniga*, 416 s.
 12. Losev, AF 1993. Ocherki antichnogo simvolizma i mifologii (Essays on ancient symbolism and mythology), Moskva: *Mysl*, 650 s.
 13. Popper, K 1994. Vidkrite suspilstvo ta jogo vorogi (View the Suspension of That Yogo Victory), per. z angl. O. Kovalenko & K. Popper, Kiyiv: *Osnovi*, 444 s.
 14. Radzinskij, E 2015. Beregites, bogi zhazhdut (Beware, the gods are thirsty), Moskva: *AST*, 315 s.
 15. Sarkisyanc, Manuel 2003. Anglijskie korni nemeckogo fashizma: ot britanskoj k avstro-bavarskoj "rase gospod" (The English Roots of German Fascism: From the British to the Austro-Bavarian "Master Race"), per. s nem, Manuel Sarkisyanc, SPb.: *Akademicheskij proekt*, 600 s.
 16. Tillih, P 1995. 'Muzhestvo byt (Courage to be)', v kn. *Izbrannoe*, Moskva: *Yurist*, s. 7-131.
 17. Fromm, E 2019. Vtecha vid svobodi (Escape from freedom), Kiyiv: *Knizhkovij klub "Klub simejnogo dozvillya"*, 288 s.
 18. Habermas, Yu 2000. Moralnoe soznanie i kommunikativnoe dejstvie (Moral awareness and communicative action), SPb: *Universitetskaya kniga*, 410 s.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.31(2-3)-2

УДК 141.7

БІОПОЛІТИКА І БІОВЛАДА: СУТНІСТЬ КОНЦЕПТІВ В СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ВИМІРАХ

*BIOPOLITICS AND BIOWEALTH: THE ESSENCE OF CONCEPTS IN SOCIAL
AND PHILOSOPHICAL DIMENSIONS*

І. В. Шаповалова

Актуальність теми дослідження. В сучасному соціально-філософському просторі дискусія навколо феноменів біополітики і біовлади набуває особливої актуальності з огляду на ті події, що відбуваються в реальному суспільно-політичному житті. Приймаючи до уваги те, що біо-політика і біовлада – це результат багатоаспектної людської діяльності, найбільш складні і динамічні форми суспільно-політичних комунікацій, комплекс технологічних практик і стратегій з високим інноваційним потенціалом, то і аналізувати їх специфічні особливості, прояви та закономірності необхідно, як у ретроспективі найбільш вагомих історичних подій, так і у координатах сучасних суспільних процесів. Це призводить до розширення змісту самих понять "біополітика" і

Urgency of the research. In the contemporary social and philosophical space, the discussion around the phenomena of biopolitics and biowalth becomes especially relevant given the events taking place in real social and political life. Taking into account that biopolitics and biowalth are the result of multifaceted human activity, the most complex and dynamic forms of social and political communications, a set of technological practices and strategies with high innovative potential, it is necessary to analyze their specific features, manifestations and patterns. retrospective of the most important historical events, and in the coordinates of modern social processes. This leads to an expansion of the content of the concepts of "biopolitics" and "biowalth", and, as a consequence, leads to the allocation of new areas of their conceptual and ideological